

МОВНІ ЗАСОБИ ПЕРЕКОНУВАННЯ АДРЕСАТА В УКРАЇНСЬКИХ ПРОПОВІДЯХ XVII ст.

В статті розглянуті засоби вираження переконання в українській проповіді XVII століття, що забезпечує реалізацію однієї з її важливих завдань – впливати на поведінку слухача. Найбільш поширеним засобом створення директивності є використання дієслів у наказовому нахилі, сила впливу яких на слухача залежала від того, в якій особі і в якій формі вони використовувалися.

In the article facilities of expression of directive are considered in a Ukrainian sermon XVII century which provides realization of one of its important tasks – to influence on the conduct of listener. The most widespread mean of creation of directive is the use of verbs in an imperative mood, force of influence of which on a listener depended on that, in what person and what number they were used in.

Ключові слова: український мовний мовленнєвий акт, проповідь XVII століття, директивність, дієслово, наказовий нахил.

Key words: Ukrainian, baroque sermon XVII century, directive, imperative mood.

Проповідь є жанром релігійної літератури, завдання якого вплинути на переконання слухача і читача, спонукати його жити відповідно до норм християнської моралі. Як різновид комунікативного акту проповідь, відповідно до класифікації, розробленої Ф. Бацевичем, відносимо до мовленнєвого акту директивного типу, бо вона має на меті схилити адресата до певних дій [1, с. 23]. Відповідно до класифікацій форм мовного спілкування [2, с. 68–70], проповідь за формою втілення засобів мовного коду постає і в усній, і в писемній формі, залежно від чого комунікація може бути безпосередньою або дистантною. Проповідь як акт комунікації передбачає взаємодію між промовцем та адресатами, але за способом взаємодії між комунікантами проповідь є мовленням монологічним. Дослідники зазначають, що особливість спілкування під час виголошення проповіді полягає в мовчанні адресата, але промовець мусить забезпечити її двобічність [5, с. 47]. Ця особливість проповіді зумовлює специфічність конструювання комунікаційних зв'язків між промовцем та слухачами.

Односпрямованість комунікації, відсутність прямої реакції адресата зумовлює посилену увагу мовця до відбору мовних засобів для втілення комунікативної мети [3, с. 160–162]. Ознакою проповіді є персвазійність – переконувальний вплив, спрямований одночасно і на розум, і на почуття, і на волю слухачів та читачів [6, с. 37]. Визначальною ознакою проповіді є і те, що її переконувальний вплив спрямовано не на окремий учинок, а на поведінку загалом протягом усього подальшого життя.

Переконувальний вплив може набувати характеру директивності. Найпростішим і найбільш уживаним мовним засобом реалізації директивності у текстах українських проповідей стало використання дієслів у формі наказового способу 2-ї особи однини, які слухач сприймав як безпосередню вказівку до дії. Уживання такої форми імперативів актуалізувало позначувані ними норми та вартості, спрямовуючи їх до кожної окремої людини і перетворюючи проповідь у звернення до кожного учасника Богослужіння [4, с. 450]. Напр.: *Наслѣдуй члѣче Хѣ, пости и ты з нимъ, в оубозствѣ и недостаѣку твоє(м)* (Рад., Вінець, с. р҃ї). Посиленню персвазії сприяє нанизування імперативних форм, напр.: *Але, члѣче, буд(ь) мл(с)рдный на людей убогихъ, спомагай ихъ ялмужноу стѣю ... заховай покору, не погоржай людми иншыми, не разумѣй ѿ собѣ много...* (Галят., Ключ, с 189).

За спостереженнями науковців, поширеним мовним засобом вираження настанов у проповідях є вживання імперативів у формі 1-ї особи множини. Таким способом відбувається ототожнення мовця з його аудиторією, що допомагає встановити безпосередній контакт зі слухачами, створити атмосферу солідарності та єдності [4, с. 451]. За спостереженнями польської дослідниці Р. Бізіор, у текстах проповідників ХІХ ст. частотність використання форм 1-ї особи множини як способу конструювання комунікаційних зв'язків дуже висока, що дозволяє нейтралізувати протиставлення проповідницького **я** стосовно громади вірних і зруйнувати дистанцію між ними [5, с. 47]. Синтаксичні конструкції з дієсловами 1-ї особи множини у функції головного члена речення в проповідях слугують одним з основних мовних засобів через посередництво слова вплинути на поведінку слухача. У досліджуваних проповідях названа дієслівна форма засвідчена із закінченням **-мо**, нормативним і в сучасній українській мові, напр.: *Мѣймо ж(ь) межи собою любовь ... Такъ заховаймо любов, которую Хс кажетъ заховати* (Галят., Ключ, с. 110). Крім дієслівних форм 1-ї особи множини, посиленню безпосереднього контакту зі слухачами сприяв займенник **ми** у функції підмета, напр.: *Православныи хр(с)тїѣне, не жажываймо и мы яблока райскогого* (Галят., Ключ, с. 157); *Буду(ѣ)мосѣ (ж) и мы в(ь) добродѣтеле(x)* (Галят., Ключ, с. 206).

У проповідях як засіб вираження настанови засвідчено форми наказового способу 2-ї особи множини, напр.: *Але любѣте единаго Бга сотво(р)шаго вы, а любѣте не яко колвекъ, але всѣм ср(д)цемъ своим* (Рад., Вінець, с. с҃ла); *Жїйте ведлуг приказанѣ ѣ науки Хѣ Спстела, заповѣдѣ егво выполняйте* (Рад., Огородок, с. ѱf). Г. Чуба вважає, що такі форми були нечастими, і пояснює це тим, що, вживаючи форму 2-ї особи множини, проповідник не ідентифікує себе зі слухачами (*робіть ви, а не я*), виокремлює себе з

їх кола, перетворюючи проповідь на повчання. Дослідниця наголошує на тому, що і в сучасних посібниках із проповідництва такі форми не рекомендують уживати, вважають їх малоефективним засобом впливу на слухача, що створює важкий для подолання комунікаційний бар'єр [4, с. 450–451]. На нашу думку, широке використання дієслівних форм 2-ї особи множини в барокових проповідях є одним зі способів урізноманітнення граматичних засобів вираження настанов. Зауважимо, що вони практично не засвідчені в заключних частинах проповіді. Крім того, саме форма 2-ї особи множини є основним засобом мовного оформлення настанов у Святому Письмі, цитатами з якого пересипані проповідницькі тексти, напр.: *...же Хс̃ мовил(ь): «Будите мл(с)рдны, яко же и ойъ вѣъ нб(с)ный, милосердь есть»* (Галят., Ключ, с. 138); *... ведлугъ словъ Ап(с)тлски(х): Повинуетесьъ наставникѡ(м) вашим и покарайтеса имъ* (Рад., Вінець, с. сѣf). Отже, проповідник, будуючи казання, використовував мовні засоби, апробовані авторитетним Святим Письмом.

Цікавим є використання в барокових проповідях форм наказового способу 3-ї особи однини і множини. Вони не містять безпосередньої апеляції до адресата, проте узагальнений зміст речень, до складу яких входять, дозволяв слухачеві спроектувати змодельовану проповідником ситуацію в разі потреби і стосовно себе: *Так и тепер, которыи люде въ фрасунку найдуться, нехай Хвѣ мола(т)са и его в памяти своей мають, то Хс̃ учинит(ь) ихъ весельми* (Галят., Ключ, с. 112); *Такъ и тепер, богатыи люде нехай на три части богатства свои роздѣла(т). Едну ча(ст) нехай даю(т) убоги(м), другую на монастырѣ законнико(м), третью нехай на свою потребу оборочають* (Галят., Ключ, с. 192). Здебільшого конструкції з предикатами, вираженими дієслівними формами 3-ї особи наказового способу, були структурною частиною складного речення з підрядним умови. Номінуючи адресатів опосередковано займенниками *кто* (*хто*) та іменниками узагальненої семантики *люде*, *чоловѣкъ*, проповідник давав змогу слухачеві самому оцінити власні вчинки і прагнення та вирішити, чи стосується зазначена умова його. А отже, настанови, виражені дієсловами 3-ї особи наказового способу, ставали ненав'язливими доброзичливими порадами: *... если члѣкъ хочеть, жебы дѣла его зостала піенкою и облюбеницею Хвою, нехай дѣлу свою цнотами приовздобит(ь), нехай вишелякого грѣха и учинковъ, и словъ, и помысловъ злы(х) хронитса* (Галят., Наука, с. 232). У проповіді П. Могили настановна, виражена дієсловом 3-ї особи однини наказового способу, набуває іншої тональності: вона є категоричною і безальтернативною, чому сприяє номінація слухачів словосполученням *кожен із нас*, яке виступає у функції підмета: *Нехай tedy каждый з насъ себе пилно стережетъ, абы свой Кр(с)тъ опусти(в)ши, чужого не носиль, А на другого смотрячи, неха(й)*

сѣстрадаєтъ, и иле можетъ лѣкарства и помочи до спасенїа поратова(н)а его подаєт (Мог., Хрест, с. 284).

Ще одним граматичним засобом вираження директивності є складені дієслівні присудки. Досліджувані твори ілюструють використання у складі дієслівних присудків синонімічних варіантів модальних компонентів *повинен і мати*, напр.: ... *маємо шукати науки Хр(с)тової, маємо шукати вѣри православної хр(с)тіанскої* (Галят., Ключ, с. 73); *Так еси кто маєт(ъ) раны грѣховныи на дийи своєй, повинен зараз до лѣкаря до сповѣдника удаватиса* (Галят., Ключ, с. 99). Засвідчено також присудки з компонентом, вираженим словом *треба*, напр.: *Але не досить в Троици славити словомъ: треба Его славити самимъ skutкомъ, самимъ дѣломъ* (Туптало, с. 11).

Специфіка змістового вираження імперативності в гоміліях полягає в тому, що вона поєднується з переконуваннями та застереженнями. Унаслідок цього імперативний тон висловлених настанов послаблюється. Промовець формулює не прямі вказівки, а лише рекомендації, напучування, які мають підштовхнути слухача з власної волі чинити так, як до того спонукає проповідник. Цій меті слугували предикативні форми з допоміжним дієсловом зі значенням «мати можливість»: *Можемо, гладачи на при(д)бногю Феодосїа Печерскогю, будоватиса в(ъ) милосердїи* (Галят., Ключ, с. 200); *Можемо, гладачи на... Феодосїа, будоватиса в(ъ) побожности* (Галят., Ключ, с. 203).

Прагнення проповідника застерегти людину від необачних гріховних учинків та спонукати її до добрих справ досягалося і за допомогою складнопідрядних речень, що виражали причиново-наслідкові відношення: *Будьмо ж и мы на людей убогих мл(с)рдныи, спомагаймо их ялмужною стою, бо ялмужна многїи намъ пожитки чынить* (Галят., Ключ, с. 200). Виголошуючи казання, проповідники окреслювали позитивну перспективу в разі дотримання й виконання адресатами норм християнської моралі, таким способом надаючи адресатам право самостійного вибору. Цій меті слугували складнопідрядні речення з підрядними умови зі сполучником *если*, напр.: *А если ѡ(т) Хр(с)та не ѡ(т)далимоса в(ъ) теперѣшныи дни, живучи на свѣтѣ, не ѡ(т)далимоса ѡ(т) него и в(ъ) днь ѡстатній, гды прїйдетъ свѣт(ъ) судити* (Галят., Ключ, с. 116). Досягненню персвазії сприяли також складні речення, підрядна частина яких виражала наслідок, напр.: *Мѣмо ж(ъ) сѧ и мы прич(с)той дѣѣ и за патронку еи мѣймо, то и намъ великіи речы она учынить* (Галят., Ключ, с. 129); *И мы жѣ товариства з(ъ) людми злыми не мѣймо, але з(ъ) добрыми конвертуймо, то волныи ѡ(т) грѣха зостанемо...* (Галят., Ключ, с. 150).

Ще одним граматичним засобом, що забезпечував вираження директивності в проповіді, є складні речення, змістові відношення між частинами якого реалізують семантику допусту. За їх допомогою проповідник

окреслював більш жорсткі умови поведінки справжнього християнина, переконував у необхідності сповідувати християнські чесноти, без яких неможливо сподіватися на Божу ласку й вічне життя. Семантику допусту в досліджуваних текстах виражали співвідносні слова *нехай ... если: Не-хай хто буде(с)тым, нехай хто будетъ терпливымъ, нехай хто буде(т)мл(с)рдный...если не будетъ покорнымъ, не оуйдетъ сѣтей діаволскихъ* (Рад., Огородок, с. скг).

Отже, директивність є жанрово зумовленою рисою проповідницького твору, головним інструментом досягнення переконання проповіді, що покликає вплинути на переконання та поведінку адресата. Найпоширенішим засобом створення директивності є використання дієслів у наказовому способі, сила впливу яких на слухача залежала від того, в якій особі та в якому числі вони вживалися.

Скорочення

Галят., Ключ – Галятівський, І. Ключ розуміння / І. Галятівський // Ключ розуміння / І. Галятівський ; підг. до вид. І. П. Чепіги. – Київ : Наукова думка, 1985. – С. 53–211.

Мог., Хрест – Могила П. Хрест Спасителя і кожної людини / П. Могила // Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: везбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 271–290.

Рад., Вінець – Радивилівський А. Вѣнецъ Хвѣ. – Київ, 1688.

Рад., Огородок – Радивилівський А. Огородокъ Маріи Бцы. – Київ, 1676.

Туптало – Титовъ Ан. Проповѣди святигителѣ Димитрія, митрополита Ростовскаго, на украинскомъ нарѣччі. – Москва, 1909. – IX + 135 с.

Література

1. *Бацевич, Ф.* Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Ф. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2005. – 264 с.

2. *Бацевич, Ф.* Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. Бацевич. – Київ : Академія, 2004. – 344 с.

3. *Будняк, Д.* Категорія персональності та засоби її вираження у публіцистичному стилі в українській та польській мовах / Д. Будняк // *Rozprawy sławistyczne : ze studio nad gramatyką i leksyką języka polskiego i ukraińskiego* / pod red. F. Czyżewkiego, S. Gali. – Lublin : Wyd-wo KUL, 2006. – S. 159–167.

4. *Чуба, Г.* Мовні засоби впливу на слухача в українських учительних евангеліях кінця XVI ст. / Г. Чуба // *Християнство й українська мова*. – Львів : Вид-во Львівської богословської академії, 2000. – С. 449–461.

5. *Bizior, R.* Metaforyzacja jako strategia ekonomizująca komunikację kaznodziejska w XIX wieku / R. Bizior // *Zjawisko ekonomii w języku, tekście i komunikacji*. – Częstochowa, 2010. – T. 1. – S. 27–43.

6. *Zdunkiewicz-Jedynak, D.* Językowe środki perswazji w kazaniu / D. Zdunkiewicz-Jedynak. – Kraków, 1996. – 126 s.

7. *Zdunkiewicz, D.* Językowe środki perswazji w homiliach (na przykładzie tekstów Jana Pawła II) / D. Zdunkiewicz // *Język a kultura*. – Wrocław, 1991. – T. 4. – S. 149–157.